

UMBERTO EKO SEMIOTIKASI

Rizayeva Zarnigor Ikromovna
Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada Umberto Eko semiotikasidagi belgi, kod, “ensiklopediya” va interpretatsiya strategiyalari tushunchasi izchil yoritiladi. Eko g’oyalari Yu. Lotmanning “semiosfera”si va R. Bart semiologiyasi bilan qiyosiy baholanadi. O‘zbek adabiyotshunosligi uchun metodik xulosalar, matn-o‘quvchi munosabati va tarjima-talqin muvozanati masalalari muhokama etiladi.

Kalit so‘zlar: semiotika, belgi, kod, ensiklopediya, interpretatsiya, semiosfera, matn.

Umberto Ekoning semiotikasi XX asr gnoseologiyasi va adabiyot nazariyasida “belgi” masalasini yangi me’yorda o‘rtaga qo‘yganini ko‘rsatadi. Uning yondashuvi, avvalo, belgining o‘zi emas, balki belgilar o‘rtasidagi munosabat, qabul qilish jarayoni va madaniy kompetensiyani belgilar harakatidagi “maqsadli dastur” sifatida tahlil qiladi. Eko o‘zining mashhur ta’rifida shunday deydi: "È segno ogni cosa che possa essere assunta come un sostituto significante di qualcosa d'altro" [Eco, 1975:20], ya’ni, “Belgi — boshqa narsaning o‘rnini mazmunli tarzda bosa oladigan har qanday narsadir”. Bu ta’rif belgini bitta sobit munosabat emas, balki kontekstual jarayon, ya’ni qabul qiluvchi ham ishtirok etadigan ma’no almashinuvi sifatida talqin qiladi. Mazkur ta’rifni mufassal tahlil qilar ekanmiz, unda uch daraja — ifodalanuvchi, ifodalovchi va interpretant — o‘zaro aloqador tarzda ishga tushishi anglashiladi; natijada “cheksiz semiozis” ehtimoli tug‘iladi, ammo uni cheklovchi kod, janr kutilmalari va madaniy qoidalar mavjud.

Eko semantik kompetensiyani lug‘atga o‘xshash yakunli tizim emas, balki keng tarmoqli bilimlar “xaritasi” sifatida ko‘radi. Shu ma’noda u shunday yozadi: “Ma’no uchun eng mos model — lug‘at emas, ensiklopediyadir”. Bu fikrning muqim mohiyati shundaki, ma’noni topish “kalit so‘z — bitta ta’rif” sxemasiga sig‘maydi; u matndagi ishoralarni madaniy fond, intertekstual aloqalar va janriy kodlar orqali faollashtiradi. Masalan, badiiy matnda “yo‘l” obra’zi bir vaqtning o‘zida sayohat, imtihon, yuksalish yoki sarsonlik kodlarini chaqirishi mumkin; qaysi kod ishga tushishi o‘quvchining tajribasi, matnning ishora strategiyasi va janrdan kelib chiqadi. Ekoning “model o‘quvchi” tushunchasi shu o‘rinda muhim: matn strukturasi o‘quvchini ma’lum interpretatsiya trayektoriyasiga chorlaydi, lekin ochiqlik darajasi saqlanib qoladi [2].

Yu. M. Lotmanning madaniy semiotikasi bilan muloqotda Eko talqini yanada aniq tus oladi. Lotman shunday deb yozadi: “Культура мыслит как коллективный интеллект, обладающий памятью” [3]. Bu fikrdan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, semiosfera — madaniy belgilar muomalasi uchun umumiy fazo — tushunchasini jonli

ifodalaydi. Ekoning “ensiklopediya”si bilan Lotman semiosferasi o‘rtasidagi uyg‘unlik shundaki, har ikkisi ham ma’noni madaniy xotira va tarmoqli aloqalar doirasida ko‘radi: ma’no yakka matnning ichki ishoralari bilan cheklanmaydi, balki boshqa matnlar, illatlar, uslublar va ramzlar bilan mukolamaga kirishadi. Shu tufayli, talqin metodologiyasi ikki bosqichni talab qiladi: 1) matnning ichki (leksik, stilistik, kompozitsion) kodlarini (leksik, stilistik, kompozitsion) ochish; 2) uni semiosferaga ulab, janr, maktab, davr kodlari orqali kengaytirish [1; 3]. R. Bart semiologiyasi ham shu jarayonda muhim vositani beradi: denotativ ma’noning ustida konnotativ darajalar quriladi va madaniy “mifologema”lar faollashadi [4]. Shu nuqtayi nazardan Ekoning ensiklopediyasi bilan Bartning konnotatsiya nazariyasi bir-birini to‘ldiradi: matn yozuvchining emas, balki ishlatilgan kodlar “o‘yini”ning natijasi sifatida o‘qiladi; o‘quvchi esa kodlarni faol ravishda tanigani sari interpretatsiya aniqlasha boradi. Biroq Eko tahlilida konnotatsiyalar cheksiz kengayib ketmasligi uchun janriy shartnoma, pragmatik vaziyat va matnning ichki ichki izchilligi cheklov qoidalarini ishga soladi [2; 4]. Bu cheklovlar qisman naql tizimlari, qisman esa muallif tomonidan kodlarga “ishora qo‘yish” orqali amalga oshiriladi.

O‘zbek adabiyotshunosligi amaliyotiga kelsak, “matn — o‘quvchi — kontekst” uchburchag‘ini Eko-Lotman-Bart mezonlari asosida muvofiqlashtirish imkoni bor. Birinchidan, matndagi kodlarni lokal (umummilliy leksik-stilistik an‘ana, janr, uslub) va universal (mitopoetika, janr arxetiplari) darajada farqlash darkor. Ikkinchidan, tarjima va talqinda ensiklopedik bilim hajmi hamda semiosferaga xos madaniy ishoralar to‘g‘ri “iqlimlashtirilishi” lozim. Masalan, iste‘mol madaniyatiga xos belgilarni tarixiy-etnografik qavat bilan bog‘lashda Bartcha konnotatsiya va Ekocha ensiklopediya usullari birgalikda ishlaydi [4; 2]. Uchinchidan, metodik jihatdan qamrovli o‘qish strategiyasi — avval ichki kod, keyin tashqi semiosfera — o‘quvchining madaniy kompetensiyasini tizimli tarzda safarbar etadi. O‘zbek adabiyot nazariyasida matn o‘quvchi kompetensiyasiga bog‘liq ma’no ko‘lami haqidagi mulohazalar ham aynan shu tomonni kuchaytiradi; interpretatsiyaning aniqligi o‘quvchining tayyorgarligini belgilaydigan ilmiy mezonlarga suyanadi [5].

Ekodagi yana bir muhim tezis — talqinning ochiqlik va intizom o‘rtasidagi muvozanati. U ma’no hech qachon “bir martaga navbatsiz” beriladigan tayyor natija emasligini, ammo uning chek-cheg‘aralari matn ramkalari va institutsional kodlar bilan belgilanishini ta’kidlaydi [2]. Bu, amalda, adabiy tahlilda ikki xavfni cheklaydi: (1) so‘zma-so‘z reduksionizm — konnotatsiya va intertekstga yopiqlik; (2) haddan tashqari “supertalqin” — matn ramkalari va janriy qonunlarni inkor qilish. Demak, Eko nazariyasi badiiy matnni o‘qishda me‘yoriy “talqin hududi”ni belgilashga yordam beradi: kodlar ro‘yxati, janr kutilmalari, intertekstual ko‘rsatkichlar va madaniy ishoralar orqali talqin yo‘lga qo‘yiladi [1; 2].

Nihoyat, Lotmancha semiosfera va Ekocha ensiklopediyani birlashtirgan “muloqotli usul” qiyosiy adabiyotshunoslik va tipologik tahlilda samaralidir:

matnlarning o‘zaro “tarjima”si, kodlarning migratsiyasi va yangi ma’no konstruktларining paydo bo‘lishi to‘g‘risida mulohaza qilish imkoni kengayadi. Bu qo‘shaloq yondashuv, R. Bart nishonlaganidek, konnotatsiyalar tizimini ham madaniy tarmoqda joylashtirib, ma’noni ortiqcha subyektivlashtirmay, balki kodlar sirkulyatsiyasi nuqtayi nazaridan aniqlaydi [4]. Shuning uchun talqin jarayonida gipotezalarni matn dalillari bilan tekshirish, semiosferadagi analogiyalar bilan solishtirish va ensiklopedik ma’lumotlar bilan asoslash tavsiya etiladi [3; 2].

Xulosa qilib aytganda, Umberto Eko semiotikasi belgilar harakati va ma’no muomalasini ensiklopedik bilim, kodlar tizimi va o‘quvchi hamkorligida izohlaydi. Lotman semiosferasi va Bart semiologiyasi bilan qiyosiy muloqotda u ochiqlik-intizom muvozanatini ta’minlaydigan tahlil modelini taklif qiladi. Bu model o‘zbek adabiyotshunosligida matnning ichki va tashqi kodlarini uyg‘un o‘qish, tarjima-talqin muvozanati va intertekstual dalillash usullarini mustahkamlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Eco, U. Trattato di semiotica generale. Milano: Bompiani, 1975.
2. Eco U. A Theory of Semiotics. Bloomington; London: Indiana University Press, 1976. — 371 p.
3. Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. London: Macmillan; Bloomington: Indiana University Press, 1984. — 242 p.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПБ, 2000. — 704 с.
5. Барт Р. Элементы семиологии. М.: Прогресс, 1989. — 184 с.